

מצוות השבתת חמץ בהלכה ובפשוטו של המקרא

א

כתוב בתורה: "אך ביום הראשון¹ תשביתו שאר מבתכים" (שמות, י"ב, טו). ונמסר בתורה שבעל פה, שמצוות תשביתו וכן איסור בל יִכָּאֵה ובל יִמָּצָא נוהגים רק בחמץ של ישראל - למעט חמץ של נכרי או חמץ של הפקר. ואמרו חכמים, שגם חמץ שבעליו ביטלוהו בלבם - בטרם ייאסר בהנאה - נחשב חמץ של הפקר. ונחלקו הראשונים בטיבו של הביטול הזה וביחסו אל מצוות תשביתו.

יש מן הראשונים הסבורים, שמצוות תשביתו יכולה להתקיים רק כמשמעה - על ידי ביעור החמץ והעברתו מן העולם. ואילו ביטול החמץ והוצאתו מרשות בעליו אין בו משום קיום מצוות עשה; הוא מועיל רק לעניין זה, שהחמץ המבוטל נחשב חמץ של הפקר, שאין מצווים על השבתתו ואין מוזהרים על קיומו. הווה אומר: הביטול פוטר ממצוות תשביתו - אך אין בו משום קיום מצוות תשביתו².

אולם לפי התפיסה הזאת קשה מאוד להבין, מה ראו חכמים לנקוט לשון **ביטול** חמץ - במקום **הפקרת** חמץ. שהרי לשון הפקר - ולא לשון ביטול - משמש תמיד בלשון חכמים לעניין הוצאת חפץ מרשות בעליו³.

¹ חכמים אמרו שהיום הראשון הנוזכר כאן כולל גם את 'יום הפסח', והוא מתחיל אפוא בחצות היום של י"ד בניסן.

² זו שיטת ר"י בעל התוספות (פסחים, ד, ע"ב, ד"ה מדאורייתא בביטול בעלמא סגי). והוא הוכיח את שיטתו מלשון הכתוב "ביום הראשון תשביתו"; שכן "ביום הראשון" - בחצות יום י"ד - החמץ כבר אסור בהנאה, והביטול שוב איננו חל; ומכאן, שמצוות השבתה "ביום הראשון" יכולה להתקיים רק על-ידי ביעור. אולם הראיה מלשון הכתוב איננה ראייה מכרעת. שכן פירוש "ביום הראשון תשביתו" איננו: תעשו את מעשה השבתה ביום הראשון (=בחצות יום י"ד), אלא: תעשו מעשה שיביא לידי כך שהחמץ יהיה מושבת עם כניסת היום הראשון. וכעין זה "יוכל אלהים ביום השביעי מלאכתו אשר עשה" (בראשית, ב', ב) - שפירושו: הוא פעל כך שמלאכתו הייתה גמורה ועשויה עם כניסת היום השביעי. ולפי זה, מעשה השבתה חייב להיעשות עוד לפני כניסת 'היום הראשון'; ובאותה שעה עדיין הביטול חל. ופירוש זה של "ביום הראשון תשביתו" נראה מוכח גם מסיבה אחרת. שכן אם נפרש את הלשון כמשמעו - והמצווה חלה רק עם כניסת 'היום הראשון' - יהיה עלינו לומר, שהמצווה ניתנה רק לעוברי עברה, שקיימו חמץ ברשותם "ביום הראשון" וכך עברו על בל יִכָּאֵה ובל יִמָּצָא. אך זו איננה ראייה מכרעת; שהרי הר"י עצמו אומר, שהמשהה חמץ ודעתו לבערו איננו עובר באותה שהייה (פסחים, כט, ע"ב, תוספות ד"ה רב אשי אמר דכולי עלמא). נוסף על כך אפשר, שאיסור בל יִכָּאֵה ובל יִמָּצָא חל - לדעת הר"י - רק בליל ט"ו. אך אין נראה כך מלשון התוספות בפסחים, ד, ע"ב, ד"ה וכתוב אך ביום הראשון תשביתו.

³ שאלה זו נשאלה על-ידי הרמב"ן בתחילת פירושו למסכת פסחים.

משום כך סבורים רוב הראשונים, שמצוות תשבתו יכולה להתקיים באחת משתי דרכים: על-ידי ביעור החמץ והעברתו מן העולם - או על-ידי ביטול החמץ והוצאתו מרשות בעליו. ורק על-פי התפיסה הזאת מתיישב יפה לשון ביטול חמץ. שכן כל מקום שהמקרא נוקט לשון השבתה, הרי תרגומו הארמי הוא לשון ביטול. כגון "והשַׁבְתִּי חיה רעה מן הארץ" (ויקרא, כ"ו, ו), שתרגומו: "ואבטל חיתא בישתא מן ארעא"; וכן "והשַׁבְתִּי את המון מצרים" (יחזקאל, ל', ו), שתרגומו: "ואבטיל ית איתרגשות מצרים", וכן עוד במקומות רבים. וכעין זה גם כאן: "תשבתו שאר מבתים" מתורגם בידי אונקלוס: "תבטלון חמירא מבתים". נראה אפוא מכל זה, ש'ביטול' חמץ של לשון חכמים זהה ל'השבתת' חמץ של לשון מקרא. ולפי זה יכולים היינו לצפות שכל דרך שאדם משבית בה את חמצו תיקרא בלשון חכמים ביטול חמץ. אלא שחכמים ביקשו להבחין בין שתי הדרכים שהשבתת החמץ יכולה להיעשות בהן. לדרך האחת קראו ביעור חמץ - שפירושו: כילוי החמץ בפועל (על-ידי העברתו מן העולם); ואילו לדרך השנייה קראו ביטול בלב - שפירושו: השבתת החמץ על-ידי מחשבת הלב (באמצעות הפקרה).⁴

מוכח אפוא מכל זה, שחכמים היו סבורים שמצוות תשבתו יכולה להתקיים - לא רק על-ידי ביעור החמץ בפועל - אלא גם על-ידי ביטולו בלב. אולם תפיסה זו נראית כעומדת בסתירה גמורה עם המשתמע מפשוטו של המקרא. שהרי לשון "תשבתו שאר" ניתן להתפרש רק כמשמעו: תדאגו לכך, שהחמץ 'ישבת' ויחדל להתקיים. ואין אדם יוצא ידי החובה הזאת אלא על-ידי העברת החמץ מן העולם - ולא על-ידי הוצאתו מרשות בעליו.

אפשר היה להציע יישוב לסתירה זו: כבר הזכרנו את ההלכה, שמצוות תשבתו ואיסור בל יִרְאָה ובל יִמְצָא אינם נוהגים בחמץ של נכרי או בחמץ של הפקר. הלכה זו נדרשה מלשון "ולא יִרְאָה לך שאר בכל גִּבְלֶךָ - שלך אי אתה רואה אבל אתה רואה של אחרים ושל גבוה". והלכה זו הועברה אחר כך - על-ידי גזרה שווה 'שאר שאור' - גם אל שני הפסוקים שלא נאמר בהם 'לך': "שאר לא יִמְצָא בבתים", "תשבתו שאר מבתים".⁵ ולפי זה אפשר לומר, שאנחנו רואים את שני הפסוקים האלה כאילו גם בהם נאמר 'לך' או 'לכם'; ונמצא אפוא פירוש שני הפסוקים האלה: לא יימצא שאור שלכם; תשבתו שאור שלכם. ולפי זה כבר אפשר לומר, שמצוות השבתת שאור יכולה להתקיים גם על-ידי ביעור וגם על-ידי ביטול בלב; שהרי בכל אחת משתי הדרכים האלה כבר דאגנו לכך, ש'שאר שלנו' 'שבת' וחדל להתקיים: מפני שגופו של שאור איננו מצוי עוד בעולם - או מפני ש'שאר שלנו' איננו מצוי עוד בעולם, אלא מצוי בעולם רק שאור של הפקר.

אולם נראה, שלא זו הדרך המוציאה אותנו ידי חובתנו ליישב את ההלכה עם המקרא. שהרי פשוטו של המקרא אומר בלא צל של ספק, שעלינו להשבית מן הבית את גופו של שאור, שנאמר: "תשבתו שאר מבתים". ופירוש זה לא ישתנה גם בעקבות הגזרה השווה שאור שאור'. עדיין המקרא אומר שיש להשבית את גופו של שאור, והגזרה השווה רק

⁴ דרך אחרת נתפרש לשון ביטול על-ידי הרמב"ן שם. אולם ספק, אם פירושו מכוון לפשט לשון ביטול שבלשון חכמים; וקשה מאוד לומר, שהוא מכוון לפשט לשון השבתה שבלשון מקרא.

⁵ התלמוד מזכיר גזרה שווה 'שאר שאור' רק לעניין איסורי בל יִרְאָה ובל יִמְצָא; אולם אין ספק, שהיא נאמרה גם לעניין מצוות תשבתו; והשווה שו"ת שאגת אריה, סוף סימן עח.

מורה שמצווה זו נוהגת רק בשאור שלנו, ולא בשאור של הפקר. ולפיכך כאשר אדם מפקיר שאור שלו, הוא רק פוטר את עצמו מקיום המצווה, אך לא קיים בהפקר זה שום מצווה; ולפיכך לא היה ראוי לקרוא להפקר זה בשם 'ביטול', המורה שבעצם הביטול הזה מתקיימת מצוות 'השבתה'.

כל זאת ועוד: עצם ההלכה הזאת, שאיסור בל יִרְאָה נוהג רק בחמץ ובשאור 'שלך', אין לה כל אחיזה בפשוטו של המקרא. שהרי פירוש "לא יראה לך שאר' הוא: אל יראה שאור לעיניך - וכל 'שאר' הוא בכלל האיסור הזה; ומכאן, שאיסור בל יִרְאָה ובל יִמְצָא וכן מצוות תשביטו נוהגים גם בחמץ של נכרי ושל הפקר - בניגוד למה שנמסר לנו במסורת תורה שבעל פה.

ב

אם נרצה ליישב את הסתירות האלה שבין ההלכה ובין פשוטו של המקרא, יהיה עלינו לעיין בברייתא המובאת במסכת פסחים (ה, ע"א). ברייתא זו משווה את שני האיסורים המקבילים: "שאר לא ימצא בבתים" (שמות, ל"ב, יט), "ולא יראה לך שאר בכל גבלך" (שמות, י"ג, ו). תחילה היא דנה בזוג הביטויים "לא ימצא" - "ולא יראה לך", וזה לשונה:

"לפי שני לא יראה לך שאור, שלך אי אתה רואה אבל אתה רואה של אחרים ושל גבוה, יכול יטמין ויקבל פקדונות מן הנכרי, ת"ל לא ימצא".

הסתירה שבין שתי ההלכות האמורות כאן נתיישרה כך בגמרא: מותר לקיים חמץ של נכרי, בתנאי שלא קיבל עליו אחריות; ואסור לקבל פקדונות מן הנכרי, אם קיבל עליהם אחריות. ועל-פי זה יש לבאר את מדרש הכתובים של הברייתא: אילו נאמר בתורה רק "לא יראה לך", היינו מתירים כל חמץ של נכרי, אפילו קיבל עליו אחריות; ואילו נאמר בתורה רק "לא ימצא", היינו אוסרים כל חמץ של נכרי, אפילו לא קיבל עליו אחריות. והואיל ושני הלשונות האלה נאמרו כאחד, אנחנו מפשרים ביניהם ומקיימים את שניהם באופן חלקי: מותר לקיים חמץ של נכרי, אם לא קיבל עליו אחריות - ואסור לקבל חמץ מן הנכרי, אם קיבל עליו אחריות.

אחר כך עוברת הברייתא אל זוג הביטויים "בבתים" - "בכל גבלך"; וזה לשונה:

"אין לי אלא בבתים, בבורות בשיחין ובמערות מניין, ת"ל בכל גבולך".

מדרש שני הביטויים האלה שונה עקרונית ממדרש שני הביטויים הקודמים. שהרי שם מקיימת הברייתא - לפחות באופן חלקי - גם את ההיתר המשתמע מלשון "ולא יראה לך" וגם את האיסור המשתמע מלשון "לא ימצא". ואילו כאן נראה מסתימת לשונה, שהיא מקיימת רק את האיסור המשתמע מלשון "בכל גבלך"; ולפיכך היא אוסרת לקיים חמץ גם בגבולין: בבורות בשיחין ובמערות. כנגד זה אין היא מקיימת את ההיתר המשתמע מלשון "בבתים"; שהרי אין בדבריה כל רמז לכך שמותר לקיים חמץ מחוץ לבתים. ודבר זה הוא תמוה מאוד, שהרי לפי זה לא היה הכתוב צריך להזכיר את דין

הבתים כל עיקר: ראוי היה שיזכיר רק את ההלכה הנוהגת בגבולים, ומאלינו היינו מבינים שהיא נוהגת גם בבתים, שהרי גם הבתים הם בכלל "כל גבלך"⁶.

נמצא שמדרש הכתובים של הברייתא הזאת איננו מובן כל צורכו. מכל מקום הדין המבואר בה הוא ברור, וזה עיקרו: איסור בל יִקָּאָה ובל יִמָּצָא תלוי רק באדם שהחמץ הוא בבעלותו (או באחריותו), ואין הוא תלוי ברשות שהחמץ מונח בה. ולפיכך אסור לאדם לקיים חמץ שהוא בבעלותו (או באחריותו) - בין שהחמץ מונח בביתו, בין שהוא מונח בגבולין: בבורות, בשיחין ובמערות. כנגד זה מותר לו לקיים חמץ שאינו בבעלותו (ולא באחריותו) - אפילו החמץ מונח בביתו.

ועל-פי הדברים האלה עלינו לבאר עתה את דברי המכילתא לפרשת בא (מסכתא דפסחא, פרשה ח):

"בבתיכם למה נא', לפי שני' בכל גבולך שומע אני כמשמעו, ת"ל בבתיכם, מה בתיכם ברשותכם אף גבולך ברשותך. יצא חמצו של ישראל שהוא ברשות נכרי אף על פי שיכול לבערו אבל אינו ברשותו, יצא חמצו של נכרי שהוא ברשות ישראל וחמץ שנפלה עליו מפולת אף על פי שהוא ברשותו אבל אינו יכול לבערו".

גם המכילתא דנה בזוג הביטויים "בבתיכם" - "בכל גבלך", אך בניגוד לדרכה של הברייתא שבתלמוד הרי היא מקיימת גם את ההיתר המשתמע מלשון "בבתיכם" וגם את האיסור המשתמע מלשון "בכל גבלך". וכך היא דורשת את שני הלשונות האלה: אילו נאמר בתורה רק "בכל גבלך", היינו מפרשים את הלשון הזה במשמעות הרחבה ביותר, והוא היה כולל את כל הבתים והשדות שבכל גבול ישראל⁸ - בין שהם בבעלות ישראל, ובין שהם בבעלות נכרי. ואילו נאמר בתורה רק לשון "בבתיכם", היינו מפרשים את הלשון הזה במשמעות המצומצמת ביותר, והוא היה כולל רק את הבתים שבבעלות ישראל. והואיל ושני הלשונות האלה נאמרו כאחד, הרי הם נראים כסותרים זה את זה. ולפיכך עלינו לצמצם את משמעותו של האחד ולהרחיב את משמעותו של האחר, עד ששוב אין הם סותרים זה את זה, אלא הם זהים זה לזה. מעתה "בתיכם" הוא כינוי ל'רשותכם', והוא כולל אפוא את כל הבתים והשדות שברשות ישראל; וגם "גבלך" מתפרש רק ככינוי ל'רשותכם', והוא כולל את כל הבתים והשדות שברשות ישראל. נמצא, ששני הביטויים

⁶ שאלה דומה שואל הר"ן על היחס שבין בל יִקָּאָה ובין בל יִמָּצָא לעניין איסור הטמנה. אך נראה, שתשובתו איננה מתאימה לעניין הנידון כאן. והעובדה שהר"ן איננו שואל את השאלה הזאת כאן, תלויה כנראה בכך שהוא מייחס לברייתא הזאת את שיטת המכילתא, המקיימת גם את ההיתר הנלמד מלשון "בתיכם". אולם פירוש זה הוא קשה, שהרי אין בברייתא כל רמז להיתר הזה; וראה עוד על כל זה בהמשך.

⁷ האחריות יוצרת כעין בעלות; שהרי דבר הגורם לממון כממון דמי - לפחות לעניין איסורי חמץ - אף-על-פי ש"כי איתיה הדר בעיניה"; והשווה פסחים שם.

⁸ והשווה את לשון הרמב"ן בפירושו כאן, שמות, י"ב, יט: "שהיה במשמע ולא יָקָאָה לך בכל גבולך שלא נניח חמצנו בכל גבולינו אפילו בבית של נכרי". ולשון "בכל גבולינו" הוא לאו דווקא, שהרי איסור חמץ איננו מצווה התלויה בארץ, והוא נוהג אפוא גם מחוץ לגבול ישראל; אלא שהכתוב דיבר בהווה, בזמן שכל ישראל יושבים על אדמתם, ואין דרכם להניח את חמצם מחוץ לגבול ישראל.

האלה זהים עתה במשמעותם - ואף-על-פי-כן שניהם באים ללמדנו הלכה: לשון "בבתיכם" בא לצמצם את המשמעות הרחבה שהיינו מייחסים ללשון "בכל גבלך", ואילו לשון "בכל גבלך" בא להרחיב את המשמעות המצומצמת שהיינו מייחסים ללשון "בבתיכם".

נוסף על כך אומרת המכילתא, שמותר לקיים חמץ של נכרי וחמץ שנפלה עליו מפולת; ולדעת הרמב"ן (בפירושו לשמות, י"ב, יט) היא סומכת בעניין זה על המדרש המובא בבביתא שבתלמוד: "שלך אי אתה רואה, אבל אתה רואה של אחרים ושל גבוה"⁹.

ונמצינו למדים מכל זה, שאיסור בל יִכָּאָה ובל יִמָּצָא תלוי, לדעת המכילתא, גם פָּאֲדָם שהחמץ הוא בבעלותו וגם ברשות שהחמץ מונח בה. ולפיכך מותר לאדם לקיים חמץ שלו - בתנאי שאיננו מונח ברשותו; וכן מותר לו לקיים חמץ ברשותו - בתנאי שאיננו שלו.

אולם פירוש זה של המכילתא, כפי שהוא עולה מדברי הרמב"ן, איננו מתיישב יפה עם לשון המכילתא. אילו סמכה המכילתא על מדרש "שלך אי אתה רואה אבל אתה רואה של אחרים", הייתה צריכה להזכיר מדרש זה בפירוש. אך מדרש זה איננו נזכר במכילתא - לא כאן ולא בשום מקום אחר¹⁰. זאת ועוד: אילו הייתה המכילתא סבורה שחמץ של נכרי מותר משום שאינו 'שלך', הייתה צריכה לנסח כך את שני ההיתרים המפורשים בה: יצא חמצו של ישראל שהוא ברשות נכרי, אף-על-פי שהוא שלו אבל אינו ברשותו; יצא חמצו של נכרי שהוא ברשות ישראל וחמץ שנפלה עליו מפולת, אף-על-פי שהוא ברשותו אבל אינו שלו. אולם המכילתא איננה אומרת כן, אלא היא נוקטת לשון "שיכול לבערו", ו"אינו יכול לבערו" - במקום 'שלו' ו'אינו שלו'. ומכאן, שהמכילתא מתירה את חמצו של נכרי ברשות ישראל - לא מפני שאינו שלו - אלא מפני שאי אפשר לבערו; ודבר זה איננו יכול להיות נלמד ממדרש "שלך אי אתה רואה אבל אתה רואה של אחרים".

נראה אפוא, שנקודת המוצא של המכילתא איננה רק שני הפסוקים המקבילים "שאר לא ימצא בבתיכם" - "ולא יראה לך שאר בכל גבלך", אלא גם הפסוק הקודם להם הדין באותו עניין: "תשביתו שאר מבתיכם"; והרי היא דורשת את שני הלשונות הכתובים בפסוק הזה: "תשביתו" - למעט חמץ של נכרי, שאיננו ניתן להשבתה¹¹; "מבתיכם" - למעט חמץ ברשות נכרי, שאיננו 'בבתיכם'. ועל-פי זה יש לפרש את שני ההיתרים האמורים במכילתא: יצא חמצו של ישראל שהוא ברשות נכרי, שאף-על-פי שהוא יכול לקיים בו "תשביתו" הרי איננו 'בבתיכם'; יצא חמצו של נכרי שהוא ברשות ישראל, שאף-על-פי שהוא 'בבתיכם' הרי אי אפשר לקיים בו "תשביתו"¹².

⁹ נראה מדברי הרמב"ן כאן, שמדרש זה ממעט גם חמץ שנפלה עליו מפולת, שהרי "הוא אבוד ממנו ומכל אדם", ו"לא קרינן ביה שלך".

¹⁰ אבל היא נזכר בספרי לדברים, ט"ז, ד.

¹¹ כנראה, איסור גזל מונע את ישראל מלהשבית את חמצו של נכרי, שהרי בעליו אינם מוזהרים עליו ואינם מצויים על השבתתו. וראה גם שו"ת אבני נזר, סימן שכג: נידונה שם השאלה, איך מותר לישראל לבעור על איסור גזל הגוי ולבעור את חמצו של נכרי שקיבל עליו אחריות.

¹² כן יצא חמץ שנפלה עליו מפולת, שהרי המפולת מונעת את ביעורו.

נמצא שהמכילתא חולקת על הברייתא שבתלמוד בעניין המקור להיתר חמצו של נכרי. אולם זו איננה רק מחלוקת של מדרש כתובים, אלא גם מחלוקת הנוגעת להלכה המעשית. הברייתא שבתלמוד מתירה בלא ספק גם חמץ של נכרי וגם חמץ של הפקר, שהרי שניהם אינם בגדר 'שלך'. כנגד זה המכילתא יכולה להיתר רק חמץ של נכרי, משום ש"אינו יכול לבערו"; אך היא אוסרת בלא ספק לקיים ברשות ישראל חמץ של הפקר - שהרי אין כל מניעה לבערו¹³.

נוסף על כך חולקת המכילתא על הברייתא שבתלמוד גם בעניין חמצו של ישראל ברשות נכרי. כי המכילתא מתירה את החמץ הזה על יסוד מדרש "בבתיכם - מה בתיכם ברשותכם אף גבולך ברשותך". ואילו הברייתא שבתלמוד איננה דורשת את לשון "בבתיכם" כל עיקר; והיא נאלצת אפוא לפרש את לשון "בכל גבולך" במשמעות הרחבה ביותר - כדרך שהמכילתא הייתה מפרשת אותו אלמלא מדרש לשון "בבתיכם" - והוא כולל אפוא את כל המקומות שבכל גבול ישראל, אפילו הם של נכרי. ומכאן שחמץ של ישראל אסור בכל מקום, בין שהוא מונח ברשות ישראל ובין שהוא מונח ברשות נכרי. אם נבוא עתה להעריך את שתי השיטות האלה מבחינת התאמתן לפשוטו של המקרא, נמצא שרוב ההלכות הכתובות במכילתא עולות יפה על-פי פשוטו של המקרא. אין ספק שפשוטו של המקרא אוסר את החמץ רק כל עוד הוא מונח "בביתו" וברשותו של ישראל; ומקרא מלא הוא אומר: "שאר לא ימצא בבתיכם". כמו כן נראה מלשון המקרא שאסור לקיים חמץ של הפקר ברשות ישראל, שהרי ההלכה המתירה את החמץ הזה יכולה להיות נסמכת רק על מדרש "שלך אי אתה רואה, אבל אתה רואה של אחרים", וכבר אמרנו שמדרש זה אין לו כל אחיזה בפשוטו של המקרא.

ורק בדבר אחד יש, כנראה, סתירה בין פשוטו של המקרא ובין שיטת המכילתא: המכילתא מתירה לקיים חמץ של נכרי ברשות ישראל, משום שאי אפשר לקיים בו "תשביתו". אולם מדרש זה של לשון "תשביתו" איננו ניתן להיאמר על-פי פשוטו של המקרא, כי ההנחה היסודית שלו היא, שמצוות תשביתו ניתנת להתקיים רק על-ידי ביעור החמץ פשוטו כמשמעו. אך הנחה זו היא נכונה רק לפי השיטה, שאיננה לומדת כלום מלשון "בתיכם"; ונמצא אפוא, שזה פירוש "תשביתו שאר": תדאגו לכך ששאר 'ישבת' ויחדל להתקיים - הווה אומר: תבערו אותו מן העולם. שונה הדבר לפי השיטה המקיימת את ההיתר המשתמע מלשון "בתיכם". לשיטה זו - המקובלת גם במכילתא וגם על-פי פשוטו של המקרא - הרי זה פירוש "תשביתו שאר מבתיכם": תדאגו לכך ששאר 'ישבת' ויחדל להיות בבתיכם ובגבולכם ובכל מקום שהוא ברשותכם. אך לשם כך אין אנחנו זקוקים לבער את החמץ מן העולם, אלא דיינו שנוציא אותו מבתינו ומרשותנו; שהרי גם בכך כבר קיימנו את המצווה 'להשבות' שאור 'מבתינו'. והואיל והשבתה מסוג זה יכולה

¹³ לפי זה נראה שהמכילתא איננה מידה בהלכה של ביטול. תדע שכן, שהרי הביטול נלמד בספרי (לדברים, ט"ז, ד) ממדרש 'לך': "לא יבא לך שאר, רואה אתה לאחרים וכו', לא יבא לך שאר, בטל בלבד".

להיעשות גם בחמץ של נכרי, הרי אין כל סיבה לומר שחמץ של נכרי איננו בכלל מצוות "תשביתו שאר מבתים" ¹⁴.

וזו היא אפוא ההלכה, כפי שהיא עולה מאליה מתוך פשוטו של המקרא: מותר לקיים חמץ של ישראל ברשות נכרי; ודבר זה מוכח מלשון "בבתיכם", הממעט כל מקום שאיננו ברשות ישראל. כנגד זה אסור לקיים חמץ של נכרי ושל הפקר ברשות ישראל. ואף-על-פי שחמץ זה איננו שלך - ונוסף על כך חמץ של נכרי גם איננו ניתן לביעור - הרי אין בכך כלום; שהרי כבר הוכחנו, שמדרש "שלך אי אתה רואה, אבל אתה רואה של אחרים" - וכן מדרש לשון "תשביתו" - אין להם כל אחיזה בפשוטו של המקרא.

הלכה זו של פשוטו של המקרא סותרת את דין המכילתא רק בעניין חמץ של נכרי ברשות ישראל - שהוא אסור על-פי פשוטו של המקרא ומותר על-פי המכילתא. כנגד זה היא סותרת את דין הברייתא של התלמוד בכל עניין. כי הברייתא של התלמוד אוסרת חמץ של ישראל ברשות נכרי; ואילו פשוטו של המקרא מתיר את החמץ הזה, שנאמר "שאר לא ימצא בבתיכם". כמו כן הברייתא של התלמוד מתירה חמץ של נכרי או של הפקר ברשות ישראל על יסוד מדרש "שלך אי אתה רואה, אבל אתה רואה של אחרים"; ואילו פשוטו של המקרא אוסר את החמץ הזה, שהרי אין הוא מודה במדרש הזה כל עיקר.

וכך עלו בידינו שלוש שיטות באיסור בל יִרְאָה ובל יִמְצָא: לשיטת הברייתא המובאת בתלמוד, האיסור תלוי רק בבעלות, ולא ברשות שהחמץ מונח בה; לשיטת המכילתא, האיסור איננו תלוי בבעלות, אלא רק ברשות שהחמץ מונח בה - וכן באפשרות לקיים ביעור; ואילו לפי השיטה העולה מתוך פשוטו של המקרא, האיסור איננו תלוי לא בבעלות ולא באפשרות לקיים ביעור - אלא רק ברשות שהחמץ מונח בה.

נמצא שפשוטו של המקרא סותר את כל השיטות שנאמרו על-ידי חכמי תורה שבעל-פה. הוא סותר את דין המכילתא ביחס לחמץ של נכרי ברשות ישראל; והוא סותר את כל הדינים המבוארים בברייתא של התלמוד. כל מה שמותר על-פי פשוטו של המקרא אסור על-פי הברייתא של התלמוד, וכל מה שאסור על-פי פשוטו של המקרא מותר על-פי

¹⁴ בעל שאגת אריה (בסימן פג) מבחין - לשיטת המכילתא - בין איסור בל יִרְאָה ובל יִמְצָא ובין מצוות תשביתו; אדם ניצל מאיסור "שאר לא ימצא בבתיכם" על-ידי הוצאת החמץ מרשותו. ודי לו בכך עד כניסת 'היום הראשון'. אולם עם כניסת 'היום הראשון' חלה עליו מצוות "ביום הראשון תשביתו שאר מבתים" - שפירושה: בחצות יום י"ד תבערו כל שאור הנמצא ברשותכם. פירוש זה תופס את "ביום הראשון" כמשמעו - כפירוש הר"י, שהוא בהערה 2 - וכבר אמרנו, שאין זה כנראה פשוטו של המקרא. נוסף על כך הוא מפרש את "תשביתו" במשמעות 'תבערו' דווקא - וגם זה כשיטת הר"י. אך הר"י נאלץ לומר כן; שהרי לשיטת התלמוד - שהאיסור איננו תלוי ב"בית" וברשות - אין כל אפשרות להשבית את החמץ "ביום הראשון" אלא על-ידי ביעור דווקא; שהרי הביטול שוב איננו חל. כנגד זה לשיטת המכילתא אין כל סיבה לומר שההשבתה יכולה להיעשות רק על-ידי ביעור; אלא גם הוצאת החמץ מרשותו יש בה משום קיום המצווה להשבית שאור "מבתים". וכבר העיר בעל מקור חיים (או"ח, סימן תמ, ס"ק ה), שפירוש זה "הוא דחוק, ולא אישתמט איזה פוסק שיאמר כן". מכל מקום ברור, שהמכילתא אכן קיבלה את הפירוש הזה - לפחות לעניין משמעות "תשביתו".

הברייתא של התלמוד. והואיל ושיטת התלמוד נתקבלה להלכה על-ידי הרמב"ם (הלכות חמץ ומצה, ד', ב) ורוב הפוסקים¹⁵, עלינו לחפש דרך ליישב את הסתירה הזאת שבין ההלכה ובין פשוטו של המקרא.

ג

כבר אמרנו לעיל, שהמכילתא מפרשת את לשון "בבתיכם" במשמעות 'ברשותכם'. ונראה עתה, שפירוש זה מקובל גם על דעת הברייתא שבתלמוד. ורק זה ההבדל שביניהן: המכילתא תופסת את הרשות כישות מקומית; ופירוש "שאר לא ימצא בבתיכם" - אל יהא שאור מונח ברשותכם. ואילו הברייתא שבתלמוד תופסת את הרשות כישות משפטית; ופירוש "שאר לא ימצא בבתיכם": אל יהא שאור ברשותכם ובעלותכם. שני הפירושים האלה של 'בית' בלשון מקרא מקבילים אפוא בדיוק לשני הפירושים של 'רשות' בלשון משנה. וכפל המשמעות של לשון בית ורשות נובע מן הקשר המשפטי שבין המקום ובין הבעלות. שהרי כל חפץ המונח ברשותו של אדם נקנה לו מדין חצר; וחזקה, כל מה שמצוי ברשותו של אדם הרי הוא שלו. נמצא שהרשות יוצרת בעלות ומוכיחה בעלות. ולפיכך הרי זה מובן שהרשות הפכה שם נרדף לבעלות.

פירוש זה של שיטת הברייתא שבתלמוד יכול להתקבל על הדעת. שהרי כבר הורגלו חכמים לפרש את לשון בית במשמעות רשות ובעלות. כך אנחנו מוצאים שחכמים פטרו את הגונב מן ההקדש על יסוד מדרש "וַיִּגְנֹב מִבֵּית הָאִישׁ - ולא מבית הקדש"¹⁶. ואין ספק, שלשון 'בית' איננו מתפרש כאן במשמעו המילולי; שהרי הגונב חפץ של הדיוט חייב כפל, אפילו גָּנַב מִבֵּית הַקֹּדֶשׁ; והגונב חפץ של הַקֹּדֶשׁ פטור מכפל, אפילו גָּנַב מִבֵּית הַדְּיוֹט. ומכאן, שהגנבה מבית האיש או מבית הַקֹּדֶשׁ הנזכרת כאן איננה אלא גנבה מרשותו ומבעלותו.

וכעין זה אנחנו מוצאים שחכמים דרשו את לשון "ואיש כי יקדש את ביתו קדש לה" - מה ביתו ברשותו אף כול ברשותו"¹⁷. וגם כאן אין ספק, שהבית והרשות אינם מתפרשים במשמעם המילולי. שהרי יכול אדם להקדיש חפץ שלו, אפילו הוא מופקד ברשותו של

¹⁵ הרמב"ן והר"ן (לפסחים, ו, ע"א), וכן כנראה הגאונים (ראה רא"ש שם, סוף סימן ד), קיבלו את שיטת המכילתא, כפי שנתבארה על-ידי הרמב"ן. ולדעתם, זו היא גם שיטת התלמוד. אולם אם הדברים שנתבארו כאן הם נכונים, הרי אין זו אלא שיטת כלאיים, המצרפת את ההיתרים של שתי שיטות חלוקות. כי הם מתירים חמץ של ישראל ברשות נכרי על-פי המכילתא - בניגוד לברייתא שבתלמוד; והם מתירים חמץ של הפקר על-פי הברייתא שבתלמוד - בניגוד למכילתא.

ועל-פי זה כבר נתייבשה שאלת הר"ן, על שום מה אין הרמב"ם מקבל את דעת המכילתא המתירה חמץ של ישראל ברשות נכרי. מסתבר, שהרמב"ם סובר שהברייתא של התלמוד חולקת על ההלכה הזאת; שהרי היא מזכירה רק את האיסור הנלמד מלשון "בכל גבלך", ולא את ההיתר הנלמד מלשון "בבתיכם".
¹⁶ בבא קמא, עו, ע"א. מדרש זה הובא על-ידי רבנו יונה כראיה לסתור את דברי המכילתא; וראה רא"ש פסחים, פרק א', סוף סימן ד; שו"ת שאגת אריה, סימן פג.

¹⁷ בבא קמא, סט, ע"ב. בדף הקודם (סח, ע"ב) כתוב "שלו" במקום "ברשותו".

אחר¹⁸; ואין הוא יכול להקדיש חפץ של אחר, אפילו הוא מונח בביתו שלו. ומכאן שהבית והרשות הנזכרים כאן אינם אלא כינוי לבעלות, ולא באו חכמים אלא לומר שהקדש חל רק על דבר שהוא ברשותו ובעלותו של המקדיש.

והואיל וזו היא משמעות הבית בהלכות גנבה ובהלכות הקדש, הרי זה מסתבר, שהברייתא שבתלמוד פירשה כך גם את משמעות הבית הנזכר בהלכות חמץ, ואף הוא נתפס לה ככינוי לבעלות משפטית.

אולם דבר זה אמור רק לשיטת הברייתא שבתלמוד, ולא לשיטת המכילתא. המכילתא סבורה, כנראה, שיש הבדל עקרוני בין דיני גנבה ודיני הקדש ובין דיני חמץ. שכן חיוב כפל והזכות להקדיש חפץ הם עניין של דיני ממונות, ודיני ממונות נחתכים רק על-פי הבעלות. ואילו דיני חמץ הם עניין של איסור והיתר; וכאן הסברה נותנת, שהתורה אסרה רק שיימצא חמץ במקומותינו, אך התירה שנחזיק חמץ בבעלותנו. תדע שכן, שהרי יש מן הראשונים הסבורים, שלא בא איסור בל יִקָּאָה ובל יִמָּצָא אלא כדי למנוע את האדם מאכילת חמץ¹⁹. ומטרה זו תושג רק על-ידי הרחקת החמץ ממקומותינו, ולא על-ידי הפקעתו מבעלותנו. משום כך סברה המכילתא, שהבית הנזכר בהלכות חמץ איננו יכול להיות כינוי לבעלות, אלא רק כינוי לרשות - והוא קובע רק את המקום שהחמץ מונח בו. ומחלוקת זו ביחס למשמעות "בבתיכם" כבר גררה אחריה מחלוקת גם ביחס למשמעות "בכל גבלך". לשיטת הברייתא שבתלמוד, אין כל סתירה בין שני הלשונות האלה, שהרי הם דנים בשני עניינים שונים: "בבתיכם" דן בבעלות, ואילו "בכל גבלך" דן במקום. ולפיכך שוב אין צורך לצמצם את המשמעות המקורית של "בכל גבלך"; אלא החמץ ש"בכל גבלך" הוא החמץ שבכל גבול ישראל: בבתיים ובשדות, בבורות, בשיחין ובמערות - אפילו הם ברשות הנכרי. כנגד זה לשיטת המכילתא, שני הלשונות האלה דנים במקום שהחמץ מונח בו, ומכאן שעדיין הם סותרים זה את זה. ולפיכך עלינו לצמצם את משמעות "בכל גבלך", כדרך שהרחבנו את משמעות "בבתיכם". ורק שילוב זה של צמצום והרחבה מאפשר לנו לומר, ששני הלשונות האלה נתכוונו לדבר אחד; ושניהם מציינים עתה את הבתים והשדות שברשות ישראל בלבד.

דברים אלה יש בהם כדי ליישב את הסתירה שבין ההלכה ובין פשוטו של המקרא. שכן מתברר עתה, ששתי השיטות שנאמרו על-ידי התנאים יש להן על מה שיסמוכו בפשוטו של המקרא. לשיטת הברייתא שבתלמוד, האיסור תלוי בבעלות - ודבר זה נלמד מלשון "בבתיכם"; כנגד זה האיסור איננו תלוי ברשות - ודבר זה נלמד מלשון "בכל גבלך". אלא שיכול בעל דין לחלוק ולומר, שלשון "בתיכם" איננו כינוי לבעלות, אלא הוא כינוי לרשות שהחמץ מונח בה. משום כך הביאה הברייתא את מדרש "שלך אי אתה רואה, אבל אתה רואה של אחרים". מדרש זה לא בא ללמד הלכה חדשה, שהרי אין לו כל אחיזה בפשוטו של המקרא. אלא הוא בא רק לאשש את מה שידענו בלאו הכי מפי השמועה. שכן

¹⁸ בתנאי שהחפץ לא נגזל, ובתנאי שהנפקד לא כפר בו.

¹⁹ ראה ר"ן, ריש מסכת פסחים.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

מפי השמועה כבר למדנו, שלשון "בתיכם" הוא כינוי לבעלות. ופירוש זה, המעוגן בפשוטו של המקרא, נלמד אחר-כך מלשון המקרא גם בדרך מדרש הכתובים. שיטה אחרת נקוטה בידי המכילתא, וגם היא מתאימה - באופן עקרוני - לפשוטו של המקרא. לפי השיטה הזאת, האיסור תלוי ברשות שהחמץ מונח בה - ודבר זה נלמד מצירוף לשונות "בבתיכם" - "בכל גבלך". כנגד זה האיסור איננו תלוי בבעלות; שכן אם "בתיכם" הוא כינוי לרשות ולמקום, הרי אין הבעלות רמוזה במקרא כלל. וגם מדרש "שלך אי אתה רואה, אבל אתה רואה של אחרים" איננו יכול לחדש לנו את יסוד הבעלות, שהרי מדרש זה איננו יכול ללמד הלכה חדשה, אלא רק לאשש הלכה הנלמדת - מפי השמועה - גם מפשוטו של המקרא. וזו היא אפוא הסיבה לכך, שמדרש זה איננו מובא במכילתא בשום מקום²⁰.

ועל-פי הדברים האלה כבר נתיישבה השאלה ששאלנו לעיל על מדרש הכתובים של הברייתא שבתלמוד, שהברייתא מקיימת רק את האיסור הנלמד מלשון "בכל גבלך", ולא את ההיתר הנלמד מלשון "בבתיכם". זאת בניגוד לשיטת המכילתא, המקיימת גם את האיסור הנלמד מזה וגם את ההיתר הנלמד מזה. שאלה זו נתיישבה עתה, כי הברייתא זקוקה ללשון "בכל גבלך" כדי ללמוד ממנו שהאיסור נוהג בכל המקומות - כולל בורות, שיחין ומערות. כנגד זה היא לא הייתה זקוקה ללשון "בבתיכם" כדי ללמוד ממנו שהאיסור תלוי בבעלות, שהרי כבר למדה דבר זה ממדרש "שלך אי אתה רואה, אבל אתה רואה של אחרים". ואף-על-פי שעצם המדרש הזה לא היה יכול להיאמר אלמלא היה מעוגן - מפי השמועה - גם בפשט לשון "בבתיכם", הרי עיגון זה בפשט לשון הכתוב איננו צריך להתבאר בברייתא. שהרי אין דרכם של בעלי המדרש לעסוק בפשוטו של המקרא; אלא הם מוסרים את ההלכה, כפי שהיא נלמדת ממדרש הכתובים; והם סומכים על בעלי הפשט, שכבר ימצאו את המקום שאותה הלכה כתובה בו - מפי השמועה - גם בפשוטו של המקרא.

שונה הדבר לשיטת המכילתא. המכילתא הייתה זקוקה לשני הלשונות האלה כדי ללמוד מכל אחד מהם הלכה חדשה: היא למדה מלשון "בתיכם" שיש לצמצם את משמעות "כל גבלך", והיא חזרה ולמדה מלשון "כל גבלך" שיש להרחיב את משמעות "בתיכם". ורק על יסוד שתי הדרשות האלה יכלה לקבוע את ההלכה, התולה את האיסור ברשות שהחמץ מונח בה: "מה בתיכם ברשותכם אף גבולך ברשותך".

²⁰ עם זאת יש בשיטת המכילתא סטייה קלה מפשוטו של המקרא, שהרי היא תולה את האיסור - לא רק ברשות - אלא גם באפשרות לקיים ביעור. וכבר אמרנו שדבר זה איננו עולה יפה עם פשוטו של המקרא. כנגד זה שיטת המכילתא כפי שנתבארה על-ידי הרמב"ן (בפירושו לשמות, י"ב, יט) איננה מתיישבת כלל עם פשוטו של המקרא. לשיטה זו האיסור תלוי גם ברשות וגם בבעלות. הוא תלוי ברשות - על יסוד צירוף לשונות "בבתיכם" - "ובכל גבלך"; והוא תלוי בבעלות - על יסוד מדרש "שלך אי אתה רואה, אבל אתה רואה של אחרים". אולם כבר אמרנו שמדרש זה איננו יכול לחדש הלכה שאיננה מעוגנת - מפי השמועה - גם בפשוטו של המקרא. נוסף על כך כבר הוכחנו שפירוש זה של הרמב"ן איננו מתיישב יפה גם עם עצם לשון המכילתא.

ועתה כבר נוכל ליישב גם את השאלה ששאלנו בתחילת דברינו על לשון "ביטול חמץ" המורגל בפי חז"ל. כאמור, ביטוי זה איננו אלא התרגום ללשון חז"ל של "השבתת חמץ" בלשון מקרא. אולם המבטל את חמצו רק פטר את עצמו ממצוות ההשבתה, משום שהחמץ שוב איננו שלו; אך לא קיים בביטול הזה את מצוות ההשבתה, הניתנת להתפרש רק כמשמעה: ביעור החמץ והעברתו מן העולם. ולפיכך לא היו חכמים צריכים לנקוט לשון ביטול, אלא לשון הפקר - שהוא הביטוי המורגל בפי חז"ל להוצאת חפץ מרשות בעליו.

אולם שאלה זו ראויה להיות נשאלת רק לפי ההנחה שההיתר של חמץ מופקר תלוי רק במדרש "שלך אי אתה רואה, אבל אתה רואה של אחרים". שהרי מדרש זה יכול רק ללמדנו, שמצוות ההשבתה איננה נוהגת בחמץ שאינו 'שלך'; אך עדיין מצוות ההשבתה - כל אימת שהיא נוהגת - ניתנת להתקיים רק על-ידי ביעור ממש. שונה הדבר לפי מה שנתבאר כאן. שהרי התורה לא אמרה דרך סתם, שיש להשבית את החמץ, אלא שיש להשבית את החמץ מבתינו. ולפיכך עלינו לפרש את המצווה הזאת לשיטת הברייתא שבתלמוד, כדרך שאנחנו מפרשים אותה לשיטת המכילתא. וכדרך שאנחנו אומרים, לשיטת המכילתא, שהמצווה איננה מתקיימת רק על-ידי ביעור החמץ מן העולם, אלא גם על-ידי הוצאתו מבתינו ומשדותינו - שהרי גם בכך כבר גרמנו שהחמץ 'שְׁבֵת' וחדל להיות ברשותנו ובמקומותינו - כן עלינו לומר גם לשיטת הברייתא שבתלמוד. גם לשיטה זו המצווה איננה מתקיימת רק על-ידי ביעור החמץ ממש, אלא גם על-ידי הוצאתו מבעלותנו; שהרי גם בכך כבר גרמנו שהחמץ 'שְׁבֵת' וחדל להיות 'בבתינו' ובעלותנו. נמצא שהמפקיר את חמצו ומוציאו מבעלותו קיים בזה את מצוות השבתת חמץ האמורה בתורה, ולפיכך ראויה פעולה זו להיקרא בלשון חז"ל 'ביטול' חמץ.

ה

ונראה שכל הדברים האלה, שאמרנו כאן בדרך הסברה, כבר כתובים ומפורשים בפירוש רש"י לפסוק "שאר לא ימצא בבתיכם"; ואלה דבריו:

"לא ימצא בבתיכם. מניין לגבולין ת"ל בכל גבולך,
מה ת"ל בבתיכם, מה ביתך ברשותך אף גבולך שברשותך,
יצא חמצו של נכרי שהוא אצל ישראל ולא קיבל עליו אחריות".

דברים אלה הם תמוהים ביותר. שהרי המשפט "מה ביתך ברשותך אף גבולך שברשותך" לקוח מן המכילתא. אך המכילתא למדה מכאן להתיר את חמצו של ישראל ברשות נכרי; ואילו רש"י לומד מכאן להתיר את חמצו של נכרי אצל ישראל. וכבר הקשה הרמב"ן וטען שההיתר הזה איננו נלמד בתלמוד מן הפסוק הזה, אלא מן הפסוק המקביל "ולא יראה לך שאר בכל גבולך - שלך אי אתה רואה, אבל אתה רואה של אחרים". ואילו הפסוק הנידון כאן - "שאר לא ימצא בבתיכם" - איננו מלמד את היתר חמץ של נכרי (שלא קיבל עליו אחריות), אלא את איסור חמץ של נכרי (שקיבל עליו אחריות).

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

ונראה, שכך יש לפרש את דברי רש"י. תחילה הוא אומר: "לא ימצא בבתים - מניין לגבולין ת"ל בכל גבולך", ודברים אלה הם תמצית דברי הברייתא שבתלמוד: "אין לי אלא בבתים, בבורות בשיחין ובמערות מניין, ת"ל בכל גבולך". אולם הברייתא מסיימת בכך את מדרשה; והיא מקיימת אפוא רק את האיסור הנלמד מלשון "בכל גבולך", ולא את ההיתר שהיה ראוי להיות נלמד מלשון "בבתים". ועל כך הקשה רש"י: אם סופנו לרבות גבולים, מה ראה הכתוב להזכיר בתים? משום כך הוא ממשיך עתה בדברי המכילתא: "מה ת"ל בבתים, מה ביתך ברשותך אף גבולך שברשותך". אך הוא מוציא את הדברים האלה מן המשמעות שהמכילתא נתכוונה לה. כי המכילתא תפסה את הבית ואת הרשות כמקום שהחמץ מונח בו; והיא הסיקה מכאן, ש"יצא חמצו של ישראל שהוא ברשות נכרי". ואילו רש"י לא היה יכול לקבל את המסקנה הזאת, הנסותרת על-ידי סתימת לשון הברייתא שבתלמוד. משום כך תפס רש"י את הבית ואת הרשות ככינוי לבעלות²¹ והסיק מכאן את המסקנה, ש"יצא חמצו של נכרי שהוא אצל ישראל", וזה הוא דין, המקובל גם בברייתא שבתלמוד. ובעצם המסקנה הזאת כבר קיים - לא רק את האיסור הנלמד מלשון "בכל גבולך" - אלא גם את ההיתר הנלמד מלשון "בבתים". ואף-על-פי שהברייתא למדה את ההיתר הזה ממדרש "שלך אי אתה רואה אבל אתה רואה של אחרים", לא רצה רש"י לסמוך על המדרש הזה, שאין לו כל אחיזה בפשוטו של המקרא; ולפיכך לא הביא אותו כאן ולא בשום מקום אחר בפירושו למקרא. אלא הוא הביא במקומו את מדרש "בבתים" - מה ביתך ברשותך אף גבולך שברשותך²²; שכן רק המדרש הזה מעגן את ההלכה הזאת גם בפשוטו של המקרא.

אולם רש"י לא העתיק מן המכילתא רק את מדרש "בבתים" - מה ביתך ברשותך אף גבולך שברשותך", אלא הוא העתיק מן המכילתא גם את ההלכה שהוא למד מן המדרש הזה: "יצא חמצו של נכרי שהוא אצל ישראל", וגם כאן שינה רש"י את המגמה שהמכילתא נתכוונה לה. כי המכילתא למדה את ההלכה הזאת ממדרש לשון "תשבתו". ואילו רש"י לא היה יכול לסמוך על המדרש הזה; שהרי משתמע ממנו, שחמץ של הפקר שאצל ישראל הוא אסור - בניגוד להלכה של הברייתא שבתלמוד. משום כך למד רש"י את הדין הזה ממדרש "בבתים" - מה ביתך ברשותך אף גבולך שברשותך". וראוי לעמוד כאן גם על דקדוק לשון רש"י: אותה הלכה שרש"י העתיק מן המכילתא שונה בלשונה בשני המקורות האלה. המכילתא כותבת: "יצא חמצו של נכרי שהוא ברשות ישראל"; ואילו רש"י נקט 'אצלי' במקום 'ברשות': "יצא חמצו של נכרי שהוא אצל ישראל". הבדל זה תלוי בכך שהמכילתא תפסה את הבית ואת הרשות ככינוי למקום שהחמץ מונח בו, ולפיכך יכלה לדבר על חמצו של נכרי שהוא ברשות ישראל; הווה אומר:

²¹ ר"א מזרחי כבר גילה, שהבית הנזכר כאן בדברי רש"י הוא כינוי לבעלות.

²² נושא המשפט הזה בדברי רש"י שונה מהנושא במכילתא. כי המכילתא משווה את גבולך לבתים; וכדרך שבתים הם ברשותכם, כן גבולך צריך להיות ברשותך. ואילו רש"י משווה את החמץ שבגבולך לחמץ שבבתים; וכדרך שהחמץ שבבתים הוא בבעלותכם, כן החמץ שבגבולך צריך להיות בבעלותך.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

החמץ שהוא בבעלות הנכרי ומונח עתה ברשות ישראל. כנגד זה רש"י תפס את הבית ואת הרשות ככינוי לבעלות; ושוב לא היה יכול לדבר על חמצו של נכרי שהוא ברשות ישראל - שהרי זה הוא מושג הסותר את עצמו, שכן חמצו של נכרי הוא תמיד ברשות הנכרי ובעלותו. משום כך החליף את לשון 'ברשות' ונקט במקומו לשון 'אצלי'. ורק כך יכול היה ללמוד ממדרש לשון "בבתיכם", שהחמץ אסור רק אם הוא בביתו וברשותו ובעלותו של ישראל - יצא חמצו של נכרי שהוא בביתו וברשותו ובעלותו של הנכרי. אפילו הוא מונח עתה 'אצלי' ישראל.